

Xəlilzadə Şəbnəm Şahin qızı¹
SATİRANIN GENEZİSİ VƏ NƏZƏRİ ESTETİK PRİNSİPLƏRİ

Satira ideologiya ilə mübarizə aktı olaraq, ədəbi sferaya gətirilmiş bir estetik forma kimi qəbul edilir. Odur ki, hər bir xalqın ən çox tanınmış yazıçı və şairləri eyni zamanda öz dövrünün satirikləri hesab edilə bilərlər. Bu mənada satirik olmayan şair və yazıçıların yaradıcılığında müəyyən mənada satira elementlərinə rast gəlinir. Satira cəmiyyətdə baş verən hadisələrə münasibətdə reallığı tənqid edən ədəbi janrdır.

Satira ictimai mübarizənin bir vasitəsi kimi antik dövrlərdə meydana gəlmişdir, mənşəyi isə lap qədimlərə gedib çıxır. Antik dövrdə satira əvvəlcə xalq yaradıcılığı kimi meydana gəlmişdir. O, ilk çağlarda Romanın mədəni həyatına poetik, lirik bir janr, forma kimi daxil olmuşdur. Bu janrdan romalı yazıçı–satirik Yuvenal öz dövrünün mənəvi və əxlaqi qüsurlarını lağa qoymaq, istehza etmək, ələ salmaq vasitəsi kimi istifadə etmişdir. Onun yaradıcılığı Avropanın satirik janr ənənələrinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir.

Araşdırmaçıların fikrincə, qədim yunan filosofu Antisfen, antik filosof və yazıçı Bion Borisfenit satira janrının əsasını qoyublar. Həmin dövrdə olduqca məhsuldar bir janr olaraq, “Mineppe satirası” meydana gəlmişdir. Bu ad eramızdan əvvəl yaşamış məşhur yazıçı – satirik Mineppenin adı ilə bağlıdır.

Qədim Yunan dramaturqu Aristofan “komediyanın atası” hesab edilir. Mənbələrin bildirdiyinə görə, Aristofan 44 komediya yazmışdır. Onlardan on biri tam şəkildə günümüzə qədər gəlib çıxmışdır, qalan əsərlərindən isə fragmentlər məlumdur. Onun yaradıcılıq dövrü quldarlıq dövrünün böhranlı illərinə təsadüf edir. Həmin dövrdəki ictimai – siyasi mübarizə onun yaradıcılığına böyük təsir göstərmişdir. Aristofan müharibələri, işğalçılıq siyasətini pisləmiş, onu ictimai bəla, insanlığın faciəsi kimi göstərmişdir. Xalqın iztirablarına, məşəqqətlərinə laqeyd dələduz, hiyləgər, zalım və qəddar dövlət xadimlərinin əməllərini öz əsərlərində qabardaraq ifşa etmişdir. O satiranın, satirik gülüşün müxtəlif formalarından məharətlə istifadə etmişdir. Hələ Qədim Yunanıstanda Aristofanın komediyalarında o dövrün siyasi mübarizədəki gərginlikləri öz əksini tapmışdır. Aristofanın komediyaları, ümumilikdə yaradıcılığı Avropa ədəbiyyatında məhz satirik janrın inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Romalı natiq, şair və vəkil Kvintilian satiranı ədəbi bir janr kimi xarakterizə edən ilk şəxs olmuşdur. Satiranın inkişafında “maskaların komediyası” İtaliya xalq oyunu mühüm rol oynamışdır.

Satira nümunələrinə sanskrit ədəbiyyatda, Çin ədəbiyyatından da rast gəlmək olur. Xüsusi ədəbi forma olaraq, satira romalılar tərəfindən formalaşmış və satira sözü də latın sözü olan “satura” sözündən yaranmışdır. Sözü mənasına gəldikdə isə, Qədim Roma ədəbiyyatında bu söz əyləncəli – dedaktiv xarakter daşıyır və özündə həm nəsr, həm də poeziya nümunələrini ehtiva edir.

Bəzi ehtimallara görə, “Satira” sözü öz adını latıncadan yarıallah – yarıvəhşi mifik bir varlıqlar olan masqaraçı, adamı ələ salan, lağa qoyan “satur”lardan götürür. “Lat. satira, daha qədim satura, hərfi mənası – qatışıq, masqara” – “ədəbiyyat və incəsənətdə gerçəkliyin inikası üsullarından biri; ictimai eyblərin, mənfiyyətlərin qəzəblə pislənməsi, kəskin tənqidi kimi” təqdim edilir.[1, səh.306] Rus dilinin izahlı lüğətində isə satira sözünün mənası belə izah edilir: “Reallığı gülüş doğuran və eybəcər şəkildə ifşa edərək əks etdirən ədəbi janr” [2, səh.932]

Lakin satiranın nə demək olduğu, bu terminin etnogenezi, mənşəyi barədə aparılan çoxsaylı araşdırmaların mötəbərliyinə, əhatəliyinə baxmayaraq, onun meydana gəlməsi barədə fikirlər müxtəlifdir və bu günə qədər satiranın etnogenezi barədə yekdil fikir mövcud deyil. Belə ki, satira sözünün definitsiyası, yəni məfhumun qısa tərif, onun qısa şərhə yoxdur. Hər dəfə araşdırmaçıların qarşısında nüxtəli suallar meydana gəlir: Satira nədir? Satira ilə komik janr arasındakı sərhədlər necə müəyyən edilir? Siyasi satira ilə mövcud qanunların pozulub–pozulmaması baxımından onlar arasındakı sərhədlər necə müəyyənəldirilir? Bu tipdə bir çox digər suallar meydana çıxır.

Satira janrının meydana gəlməsi və tarixi barədə müxtəlif versiyalar mövcuddur. Bəzi tədqiqatçılar bu janrın Qədim Yunanıstanda meydana gəldiyini söyləyirlər, digər bir qrup tədqiqatçılar satiranın Romada yarandığını hesab edirlər. Fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, danılmaz bir faktıdır ki, satira nadir ədəbi janrlardan biri olaraq, bu gün də insanların tərbiyyəsində, əxlaq və mənəviyyatında, estetik dünyagörüşündə mühüm, əhəmiyyətli rol oynayır. Bu səbəbdən də araşdırmalar dərinləşdikcə, bu tip suallara cavab tapmaq da çətinləşir. Satiranın nəzəri prinsipləri genişləndikcə, onun nə olduğu, ona necə tərif verilməsi də bir o qədər çətinləşir. Satira janrında yazan müəllif öz mətnindəki hədəfə aldığı obyektin xarakterini daha inandırıcı və dolğun təsvir etmək üçün müəyyən formaldan istifadə edir. Bu halda əsərdə müəyyən fantastik süjet xəttinin olması da labüddür. Belə formaldan hiberbola (mübaligə), sarkazm (istehza, kinayəli, rixəndli, acı gülüş), parodiya, qroteks (mübaligəli, qeyri-adi tərzdə təsvir etmə), litota (kiçiltmə), alleqoriyanın adlarını çəkmək olar.

Satira cəmiyyətdə mühüm sosial-siyasi rola malikdir. Çünki satirik əsərlərdə insanların fəaliyyəti, həyat tərz, insanlar arasındakı münasibətlərə başqa prizmadan baxılır, yəni satiranın köməyi ilə müxtəlif mövcud hakimiyyətə qarşı öz tənqidi fikirlərini səsləndirə bilər, global problemlərə toxunulur. Satirik janr insanları məcbur edir ki, cəmiyyətdə, ətrafda baş verən naqisliklər, ayrılıqlar, eybəcərliklər fonunda nələrin baş verdiyini dərk etsinlər və insanlar mənəviyyat və əxlaqi dəyərlər barədə düşünsünlər. Başqa sözlə, satiranın qarşıya qoyduğu əsas məqsəd acı gülüşün, məsxərənin, kinayə və rixəndin vasitəsilə insanları tərbiyələndirmək, islah etməkdir.

Yazıçılıq sənətinin məsuliyyəti barədə fikir söyləyən fransız yazıçı A.Kamyu demişdir: “Yazıçının vəzifəsi mümkün qədər çox adamı birləşdirməkdir. Buna görə də, o, yalan və köləliyə boyun əyməməlidir. Çünki yalanın və köləliyin hökm sürdüyü yerdə tənhalıq artır. Yazıçının nə qüsuru olursa olsun, onun peşəsinin aliliyi iki çətin vəzifəyə əsaslanacaq: bildiyin şey barədə yalan danışmamaq və zülmə müqavimət göstərmək”. [3,səh.5]

Bu fikirlərə əsaslanaraq, deyə bilərik ki, satirik janrda əsərlər yazan yazıçılardan, şairlərdən digər yaradıcı

adamlara nisbətən daha çox məsuliyyət, cəsarət tələb edilir. Çünki satirik mətnə oxucu daha çox həssas yanaşır, zamanın, yaşadığı mühitin həqiqətlərini daha aydın görür və müqayisə edir, ümidlənir, satirik mətnə inam mənbəyi kimi baxır. Satirik mövzunun kəsərliliyi, real həqiqətləri bütün çıpaqlığı ilə göstərməsi nə qədər inandırıcıdırsa, faktlara əsaslanırsa, oxucu yaşadığı cəmiyyətin naqisliklərini, nöqsanlarını analiz etməli olur, oradan nəse götürür, müəyyən nəticələr çıxarır.

Satirik bir ədəbi əsərin anlaşılan, aydın, səlis, sadə, eyni zamanda ironiyalı bir tərzdə, bir dildə qələmə alınması da geniş oxucu auditoriyasını özünü cəlb etməyin əsas şərtlərindən biridir. Çünki oxucu belə mətnlərdə, əsərlərdə özünün nöqsanlarını, dərdlərini, problemlərini cəmiyyətdəki mənfilikləri, ayrılıqları aydın görə bilir.

Servantesin "Don Kixot" əsəri yüz illər bərbəksiz olaraq, o dövr İspaniyasının təmsalında bəşəri fikirləri ilə istehza dolu hadisələri ilə satirik janrın fəvqində durur: "...İçərisində yaşadığımız cəmiyyəti tanımayıb hər zülmü, haqsızlığı ortadan götürmək iddiası donkixotluqdur, arzusu, niyyəti və əməli ilə gördüyü qərribə işlərin qeyri – reallığı donkixotluqdur. Qız görmədən onun xülyasına qanadlanmaq donkixotluqdur. Donkixotluq həmişə olub və ola bilər; hər ölkədə, hər cəmiyyətdə olub, ola da bilər. Donkixotluq milliyyətə ispandır, o, İspaniya hidalqosudur, donkixotluğun nə vətəni var, nə milliyyəti". [6, səh. 12]

Dünya şöhrətli rus yazıçısı, satirik hekayələr və pyeslər ustası A.P.Çexovun müasirlərindən biri demişdir ki, əgər bir möcüzə nəticəsində Rusiya yer üzündən silinərsə, Çexovun hekayələri əsasında onu yenidən bütün xırda təfərrüatı və təfərrüatı ilə bərpa etmək mümkündür. Lev Tolstoy isə Çexovun yaradıcılığı barədə belə demişdir: "Hər bir saxta ciddiliyi bir kənara qoyaraq, təsdiq edirəm ki, texniki keyfiyyətlərinə görə Çexov məndən daha yüksəkdə durur." [9, səh. 12]

"Satira ədəbi hadisə olmaqdan daha çox ictimai – siyasi hadisədir, onu həzm etmək, təsirindən silkələnib oyanmaq üçün ictimai zəmin, birinci növbədə oyanmış vətəndaşlıq hissi və qeyrəti tələb olunur". [10, səh. 12]

"Yazıçı qəzəblə, bütün nifrətilə bu və ya başqa bir ictimai hadisəni qələmə alır, acı gülüşə tutursa, bir tipə və ya onun təmsil etdiyi ictimai zümərə, mənfi bir adətə qarşı nifrətini acı gülüş yolu ilə verirsə, o zaman satira yaranır". [4, səh. 87]

Din pərdəsi altında yalan, fırıldaq, pozğunluq, mövhumat və cəhalətin xalq kütləsinə gətirdiyi bəlalar, yetirdiyi zərərlər, mənəvi əzablar satira vasitəsilə satirik yazıçıların əsərlərində öz əksini tapmışdır. İdeya – məzmun cəhətdən xarakterlərin dərinliyi, hadisələrin dinamikliyi, fikir azadlığı satirik mətnlərin əsas prinsiplərindəndir.

"M.F.Axundov deyirdi ki, çoxları bir tərəfdən çarların, zülmkarların, tiranların, digər tərəfdən – ruhanilərin təzyiqi altında tamamilə inkişafdan qaldılar; onların qabiliyyətləri korlandı, yaltaqlıq, riyakarlıq, qorxaqlıq, namərdlik kimi keyfiyyətlər inkişaf etdi. Bir sözlə, onların azadsevərlik, cömərdlik, qərəzsizlik və kimi alıcınab keyfiyyətləri, tamamilə, əks keyfiyyətlərlə əvəz olundu. Bütün çarlar, zülmkarlar və ruhanilər günahkardılar." [5, səh. 278]

Bayağı gülüş naminə yazılan satiranın, boş hırıltının heç vaxt cəlbədisi olmayıb və rəğbət qazanmayıbdır. Əsl satira xalqın öz milli kimliyini, əsl simasını, milli faciəsini, kədər və problemlərini işıqlandırmaqlıdır. Xalqın xarakteri, dünyagörüşü, ictimai - siyasi həyatda yeri, fəaliyyəti satiranın əsas predmeti olmalıdır. Satirik əsərdə saf gülüş, düşündürücü gülüş, qəhqəhə əsas qəhrəmana çevrilməlidir. Belə gülüş yadda qalandır, insanı təsirləndirir onu düşünməyə vadar edəndir. Qəlbə, zehinə hopan belə gülüşləri nə poeziyanın, nə fəlsəfənin, nə də sənətin digər sahələrinin və digər mənəvi dəyərlərin gücü ilə çatdırmaq mümkün deyil. Çünki bu həyatın özüdür; bəzəksiz-düzəksiz, fəlsəfəsiz, poeziyasız. Həyat həqiqətlərini qüsursuz, boyasız çatdırmaq satira üçün ilham mənbəyidir, əsl fədakarlıqdır.

Karl Marks vaxtilə satira ilə bağlı demişdir ki, bəşəriyyət öz keçmişilə gülə - gülə ayrılır. Satiranın məhz dəyəri və gücü bundadır ki, ətaləti, cəhaləti keçmişin qalıqlarını gülə - gülə zehnlərdən, yaddaşlardan silə bilir, xalqın gələcəyi üçün nələr etməyin vacibliyini çatdırır. Cəmiyyət üçün əsas xəstəliklər olan mövhumat, cəhalət, fanatizm, xurafat məhz satiranın yaratdığı acı gülüş, istehza və məsxərəylə işıqlandırılaraq oxucuya çatdırılır, onu düşünməyə, öz fikirlərində, həyat yolunda düzəlişlər etməyə vadar edir. Satira ustaları həmişə zamanəsinin qabaqcıl fikir və ideyaları ilə silahlanmış ziyalılar olmuşdur. Gələcəyi görməklə xalqın inkişafını, düçar olduğu problemləri digər inkişaf etmiş xalqlarla müqayisə fonunda təhlil edərək mövzunu satirik müstəvidə, ironiya ilə geniş oxucu kütləsinə çatdırmaq xüsusi məharət tələb edir.

Ölkədə gedən ictimai – siyasi proseslərin ən qaynar vaxtlarında meydana çıxan satira, gülüşü bir silaha çevirərək sağlam, saf və təmiz fikirlərlə bütöv bir xalqın, oxucunun ruhuna, şüur və düşüncəsinə təsir etmək gücündədir. Cəmiyyətdəki qüsurlar və nöqsanları müşahidə etmək, həyat həqiqətlərini, reallıqları inandırıcı, eyni zamanda sadə dildə, gülüş, rişxənd və istehza doğuran bir tərzdə izah etmək satiranın heç bir bədii mətnin çatdırma bilmədiyi yoludur, yozumdur.

Cəmiyyətdə baş verən ictimai eyibləri, naqislikləri inkişafa əngəl olan mənfilikləri üzə çıxararaq qabarıq şəkildə, mübaligəli, gülüməli bir tərzdə təsvir edən satira əslində eybəcərlikləri kinayə və ironiya ilə yanaşı alt qatında dramatik bir tərzdə, acı gülüş vasitəsilə çatdırır. Karl Marks əsərlərinin birində satira barədə belə fikir söyləmişdir ki, satirik əsəri oxuyanda xalq özü öz halından görək dəhşətə gəlsin, titrəsin, onda qeyrət hissi baş qaldırsın və öz dö-zülməz vəziyyətindən qurtarmaq üçün rəşadət göstərsin.

Ü.Hacıbəyov vaxtilə demişdir: "Bizim boşboğaz tənqidçilərimiz, moizəpərəstlər də az deyil, bu tənqidçilərin bəziləri öz boşboğaz adətlərinə görə, bəziləri də məhz qərəzi – şəxsi ucadan hər yerdə və hər zamanda oturub – durub əhli adamları tənqid etməyə başlayırlar. Əlbəttə, həqiqi və doğru tənqid çox vacibdir və mənfəəti də çoxdur. Lakin cahilənə tənqid çox zərərliyə. Çünki cahil tənqidçi heç bir şey anlamır. Yaxşı - yamanı seçə bilmir."

Satira hər bir cəmiyyətin güzgüsüdür. Cəmiyyətdəki əksikləri, etiraz və narazılıqları göstərmək, tənqid hədəfinə çevirməklə acı gülüş yaratmaq üçün satira bir bədii vasitə kimi çox dəyərlidir və çox spektirlidir, rəngarəngdir. Satiranın palitrasında cəmiyyəti düşündürən rənglər sonsuzdur və hər bir rəngin də sonsuz çalarları mövcuddur. Bu janrda əsər yazmaq olduqca çətindir. Əsl sənətkar məhz sözün qüdrətilə bu rəngləri, çalarları öz üslubu və dəstixətilə çatdırıb biləndə xalq həmin güzgüdə özünü görüb tanıyır, dərk edir.

Satirik janrda yazan şair və ya yazıçı həmin güzgüdə hər bir kəsin əsl simasını, xarakterini göstərməyi bacarmalıdır. Bu isə ümumilikdə cəmiyyətin hansı durumda olmasını, səviyyənin hansı əxlaqın sahibi olmasını, hansı eybəcərliklərdən yaxa qurtara bilməməsinin göstəricisidir. Zamanın nəbzini tutmaq, insanların məişət problemlərindən tutmuş, təhsil səviyyəsinə, yaşam tərzinə, dünyagörüşünə müdaxilə etməyi bacaran satira bu gün də ədəbiyyatın əsas qollarından biri olaraq yaşamaqdadır. Satira həmişə birmənalı qarşılanmayıb. Elə cəmiyyətlər var ki, müəyyən zaman kəsiyində hətta satira janrı onun müəllifi üçün təhdid obyektinə çevrilib, hədə - qorxuyla müşayət edilibdir. Lakin elə cəmiyyətlər də vardır ki, onlar satiranı qəbul etməklə yanaşı onun hədəflərində olan nöqsanlardan arınmağa, təmizlənməyə səy göstəriblər. Satiranın dili acı olsa da, çox kəskin maneraya malik olsa da hər şeyi olduğu kimi göstərəndə sanki şirinləşir, özünü külsür, doğmalaşır hətta. Çünki əsl satira səmimi, eyni zamanda yerində və vaxtında nəzər diqqətə çatdırılan satira, “düzü düz, əyrini əyri” göstərir. Buna nail olanlarsa əsl sənətkara çevrilirlər.

Müasir dünyamızda zaman faktoru köklü şəkildə dəyişib və elə bil bu dəyişiklik zamanın əhəmiyyətinə də kölgə salıbdır. Çünki sürət baxımından zaman çox sürətlə gedir və belə bir sürətli zamanın içində biz özümüzü narahat, həyəcanlı və emosional hiss edirik. Məhz bunun da səbəbkarı təbiətlə, zamanla dil tapa bilməyən insan faktorudur. Qərb dünyasının öyündüyü texnoloji inkişaf, elmi potensial illə deyil, günlə, saatla dəyişən texniki inkişaf, bu sürəti daha da intensivləşdiribdir. Texnologiyanın təsiri altına düşüb öz düşüncəsindən məhrum olan müasir insan özünü virtual aləmə təslim edir, insani hisslərdən uzaqlaşdıqca qazandığı isə əsəbi gərginlik, aqressivlik olur. Elə şərq ədəb-ərkanı, müdrikliyi də bu qərb texnologiyasının qurbanına çevrilməkdədir.

Artıq “süni intellekt” termini adıləşibdir. İnsanın düşüncələrinə, fikirlərinə tam sahiblənmək üçün insanın özünün icad etdiyi texnologiyalar ədəbi prosesdən də yan keçmir. Bəşəriyyət sanki insan – insan, insan – təbiət, insan – Allah, insan – sevgi və digər paralellərdən uzaqlaşaraq texnoloji prosesin əsirinə çevrilir. Belə bir cəmiyyətdə artıq satiranın da hədəfləri, estetik prinsipləri, tənqid obyektləri dəyişikliklərə məruz qalır. Bu kontekstdə artıq müasir dövrümüzdə dini mövhumatı, geriliyi, köləliyi, zorakılığı, tərəqqidən, təhsildən, maarifdən, mədəniyyətdən geri qalmaq kimi məsələlərin satira mövzusunə çevrilməsi bəlkə də öz aktuallığını itirdiyindən bir o qədər də maraqlı görünməyə bilər.

Elə bədii əsərlər var ki, genişdir, əhatəlidir, lakin onlarda o qədər də dərinlik nəzərə çarpmır, elə əsərlər də var əksinə lokanikdir, yığcamdır, amma dərinliyi həyətəməzdir. Satira janrında qələmə alınan əsərlərin, mətnlərin əsas məziyyətlərindən biri də məhz bu faktordur. İctimai fikrin inkişafında sinfi mübarizələrdə, əqidə və ideologiyaların toqquşmasında satira həmişə kəsərlə, təsirli və mübariz bir kateqoriya kimi bir silaha çevrilərək ədəbiyyat hadisəsi olaraq, cəmiyyətin formalaşmasında, estetik düşüncəsində mühüm rol oynamışdır.

Satirada ironiyanı ana xətti kimi götürən bədii əsərlər həmişə rəğbətlə qarşılanıb, oxunaqlı olub, oxucu kütləsini özünə cəlb etməyi bacarıb. Fəlsəfi fikirləri özünə hopduran, psixoloji problemləri özündə ehtiva edən, yorucu və çətin anlaşılan dərin fəlsəfi və psixoloji ədəbi nümunələr, macərə, fantastik, tarixi mövzuda qələmə alınan əsərlər, əyləncəli dedektiv janr və digər ədəbi janrlar satirik janr qədər bir çox oxucular üçün cəlbədicilə olmaya bilər. Bu baxımdan insanların həyatına, məişətinə daxil olan texnoloji cihazların yaratdığı basqılardan, elm və texnikanın sürətli inkişafından doğan gərginlikləri azaltmaq üçün satirik janr əhəmiyyətli rol oynayır.

M.F.Axundov satira barədə belə bir tutarlı fikir söyləmişdir: “İnsanların təbiətində olan pis və yaramaz əməlləri tənqid, istehza və məsxərədən başqa heç bir vasitə ilə məhv etmək olmaz”. Bəs müasir dövrümüzdə satiranın istiqaməti, mövzusu nədir? Sovet dövründə satira atəsinə məruz qalan təbəqələr, müasir dövrümüzdəki insanlardan nə ilə fərqlənirlər? İndi ədəbiyyatın, sənətkar, yazıçı, şairin, incəsənət adamının səmərəli fəaliyyətini necə qiymətləndirmək olar? Bu mənada satira janrı da öz ənənəvi mövzularına nəzər salmağa, zamanəylə ayaqlaşmağa, öz oxucusunu tapmağa, insanların zövqünü oxşamaq üçün yeni metodlar, təhkiyə üsulları və daha maraqlı mövzular tapmağa məhkumdur.

Eyni zamanda qloballaşma, texnoloji inkişaf fonunda estetik görüşlər həyatımızın müxtəlif sahələrinə dərinlən nüfuz etdikcə satiranın da rolu əhəmiyyətli dərəcədə fərqli bir istiqamət götürür, onun təsir gücü də müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır. İnsanların psixologiyasında, rəftarında və davranışlarında, zehni təkamülündə, əxlaqında, insanpərvərlik, vətənpərvərlik ideyalarında düzgün istiqamətin müəyyənəlməsi üçün ədəbi prosesin bir qolu olan satirik janrın da öhdəsinə düşən məsuliyyət daha da artmış olur. A.P. Çexovun təbirincə desək, insanda hər bir cəhət gözəl olmalıdır – fikri də, hissi də, hərəkətləri də, üzü də, görkəmi də, paltarları da...

Belinskiyin dediyi kimi, “İncəsənət həyatın şairinə təhlili olduğu, nəcib, ülvə, mütərəqqi və gözəl ideyalar təbliğ etdiyi, bizim estetik ideallarımızı canlandırdığı üçün gözəldir. Həyat həqiqəti yaradıcılıq aləmində bədii həqiqətə çevrilərkən, bədii obrazlarda təcəssüm taparkən, hətta eybəcər və naqis təzahürlər də gözəl görünür, estetik ləzzət verir.” [7, səh. 53] Satirik mətnin, satirik bədii əsərin bu istiqamətdə təsir gücü və estetik prinsipləri daha dolğun və mükəmməl xarakter alır. M.F.Axundov tənqid və satiranı xalqın tərbiyəsində, şüurunun formalaşmasında, oxucuların və tamaşaçıların mədəniyyətinin saflaşdırılmasında, daha döyüşkən və mübariz bir janr kimi daha üstün tutmuşdur.

“Gözəllik, ülvilik, faciəvilik və komiklik estetik kateqoriyalar kimi qəbul edilmişdir. Bu kateqoriyaların hər

birinin öz tərkib bölgüsü və dərəcələri mövcuddur. Məsələn, gözəllik kateqoriyası daxilində qəşənglik, göyçəklik, incəlik, nəfslilik, heyranlıq kimi bölgülər, dərəcələr və rənglər tapmaq olar. Habelə komiklik kateqoriyasında gülüş, istehza, ifşa, yumor, satira, parodiya kimi müxtəlif münasibət dərəcələri və boyaları vardır". [7, səh. 30]

Hələ qədim dövrlərdən məlumdur ki, elm ilə yanaşı incəsənət gerçəkliyi dərk etməyin bərabərhüquqlu formalarından biridir. Bu nöqtəyi – nəzərdən onun spesifik xüsusiyyətlərini öyrənmək mahiyyət etibarilə estetik fikrin əsas problemidir. Ədəbiyyatın təyinatı ilə bağlı ikinci mühüm məsələ onun sosial həyatda oynadığı rol ilə bağlıdır. Uorrenin fikrincə, ədəbiyyatdan ictimai silah kimi istifadə etməyə cəhd göstərənlər onu istər – istəməz təbliğat vasitəsinə çevirirlər. Ədəbiyyat tarixi birmənalı şəkildə sübut edir ki, böyük sənətkarlar bəzən ictimai həyata laqeyd olduqlarını bəyan etsələr də, heç vaxt insanların üz – üzə gəldikləri problemlərdən yan keçə bilməmişlər. Bu hər şeydən əvvəl incəsənətin bu və ya digər şəkildə xalqın ümid və arzuları ilə bağlıdır və sənətkar heç vaxt onu əhatə edən insanlara, onların problemlərinə biganə qala bilməz. Əlbəttə ki, sənətkarın partiyaların siyasi, ictimai hərəkətlərin istiqaməti ilə münasibətləri çox zaman mürəkkəb və ziddiyyətli səciyyəyə malik olur. Lakin sənət əsərinin ictimai məzmununu təkzi-bolunmaz faktıdır və onu heç cür sənətin estetik baxımdan özünəyeterliliyi haqqında söz – söhbətlə ört – basdır etmək mümkün deyil. [8, səh. 85]

Qeyd olunduğu kimi zaman – zaman satira janrı da ədəbiyyatın bir çox janrları kimi dəyişikliklərə uğramış və bu janrın felyeton, təmsil, karikatura kimi istiqamətləri meydana gəlmişdir. Artıq satiraya aid edilən kateqoriyalarda, müasir dünya ədəbiyyatında, ədəbi yaradıcılıqda, düşüncə tərzinin formalaşmasında siyasi satira öz aktuallığı ilə diqqət çəkir. Sürətlə dəyişən dünyamızın inkişaf tempi ədəbi proseslərə öz təsirini göstərir. Burada satira janrı da istisna deyil.

Satira yarandığı dövrdən üzü bəri əsrlərlə keçdiyi inkişaf mərhələləri zaman – zaman, insanların düşüncə tərzindən baxımından, tarixi hadisələrlə bağlı dəyişikliklərə məruz qalsa da, onun estetik prinsipləri mahiyyət etibarilə dəyişməz qalmışdır. Başqa sözlə, satira janrı həmişə reallıqlara və həqiqətlərə münasibətdə bütün məsələlərə estetik əsaslarla yanaşmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, Bakı – 1984, 608 səh
2. Д.Н. Ушаков «Большой толковый словарь современного русского языка», Москва – 2007, 1240 стр
3. "Xəzər" dünya ədəbiyyatı jurnalı, Bakı – 2023 №3, 236 səh
4. Professor S.C. Hacıyev "Ədəbiyyat nəzəriyyəsi", Bakı – 1958, 286 səh
5. Heydər Hüseynov "XX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən", Bakı – 2006, 543 səh
6. M. Servantes "Lamançlı Don Kixot", Bakı – 2013, 625 səh
7. Mehdi Məmmədov "Estetika haqqında söhbətlər", Bakı – 1975, 128 səh
8. Qorxmaz Quliyev "XX əsr Amerika ədəbiyyatşünaslığında aparıcı cərəyanlar", Bakı – 2011, 208 səh
9. А.П. Чехов «Рассказы и повести», Москва – 1981, 640 стр
10. N.V. Qoqol "Ölü canlar. Müfəttiş", Bakı – 1989, 448 səh
11. Igor Krichtafovitch "Humor theory" [illus. by Yuro Ivanov ; authorized translation by Anna Tonkonogui], Outskirts press – 2006, 168 p
12. Wayne C. Booth "A Rhetoric of irony", The University of Chicago Press; Chicago and London – 1974, 292 p

SATIRANIN GENEZİSİ VƏ NƏZƏRİ ESTETİK PRİNSİPLƏRİ

Xülasə

Satira müasir ədəbiyyatda sosial və siyasi mövzuların müzakirəsi baxımından mühüm rola malikdir. O, həmçinin oxucuya çətin, sosial və siyasi reallıqlara ironiya və anlaşıqlı yanaşmada kömək edir. Satirik əsərlərin vasitəsilə müəllif hakimiyyətə qarşı, ictimai hadisələrə, global problemlərə və insanlara arasındakı münasibətdə tənqidi fikirlərini ifadə edə bilər. Satira ədəbi hadisə olmaqdan daha çox ictimai – siyasi hadisədir. Satiranın ictimai fikrin formalaşmasında və mühüm məsələlər barədə dialoqun yaranmasında rolu vardır.

Satira janrının meydana gəlməsi və tarixi barədə müxtəlif versiyalar mövcuddur. Bir çox tədqiqatçılar satiranın Qədim Yunanıstanda meydana gəldiyini söyləyərsə də, digər bir qrup isə Romada yarandığını hesab edir. Bu janrdan romalı yazıçı Yüvenal – satirik lirik janr kimi öz dövrünün mənəvi və əxlaqi qüsurlarını lağa qoymaq, istehza etmək, ələ salmaq vasitəsi kimi istifadə etmişdir. Satira nümunələrinə Sanskrit ədəbiyyatda, Çin ədəbiyyatında da rast gəlmək olar. Satira real hadisələrə mənfi münasibət bildirən, ifşaedici ədəbi janrdır. Xalqın xarakteri, dünyagörüşü, ictimai – siyasi həyatda yeri, fəaliyyəti satiranın əsas predmeti olmalıdır. Satirik əsərdə saf gülüş, düşündürücü gülüş əsas qəhrəmana çevrilməlidir.

Satirik bədii əsərin təsir gücü və estetik prinsipləri daha dolğun və mükəmməl xarakterə malikdir. Beləliklə, satirik janrda qələmə alınan əsərlər daha lokanikdir, yığcamdır, amma dərinliyi həyrətamizdir.

ORIGIN AND THEORETICAL AESTHETIC PRINCIPLES OF SATIRE

Summary

Satire has an important role in the discussion of social and political issues in modern literature. It also helps the reader to approach difficult, social and political realities with irony and understanding. Through his satirical works, the author can express his critical views on the government, social events, global problems and the relationship between people. Satire is a more social-political event than a literary event. Satire has a role in forming public opinion and creating dialogue about important issues.

There are different versions about the origin and history of the satire genre. Although many researchers say that satire originated in Ancient Greece, another group believes that it originated in Rome. The Roman writer Juvenal used this

genre as a satirical lyrical genre, as a means of making an object of derision, ridiculing, mocking the spiritual and ethical defects of his time. Examples of satire can be found in Sanskrit literature and Chinese literature. Satire is an expository literary genre that expresses a negative attitude to real events. The main subject of satire should be the character, worldview of the people, their place and activity in social and political life. In a satirical work, pure laughter, engrossing laughter should become the main character.

The impact and aesthetic principles of a satirical work have a more complete and perfect character. Thus, the works written in the satirical genre are more laconic, concise, but their depth is fascinating.

ПРОИСХОЖДЕНИЕ И ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ САТИРЫ

Резюме

Сатире принадлежит важная роль в обсуждении общественно-политических проблем в современной литературе. Это также помогает читателю подойти к сложным социальным и политическим реалиям с иронией и пониманием. Через свои сатирические произведения автор может выразить свои критические взгляды на власть, общественные события, глобальные проблемы и отношения между людьми. Сатира — скорее общественно-политическое событие, чем литературное событие. Сатира играет роль в формировании общественного мнения и создании диалога по важным вопросам.

Существуют разные версии о происхождении и истории жанра сатиры. Хотя многие исследователи утверждают, что сатира зародилась в Древней Греции, другая группа считает, что она зародилась в Риме. Римский писатель Ювенал использовал этот жанр как сатирически-лирический жанр как средство высмеивания, издевательства, насмешки над моральными и духовными недостатки своего времени. Примеры сатиры можно найти в санскритской и китайской литературе.

Сатира – разъяснительный литературный жанр, выражающий негативное отношение к реальным событиям. Главным предметом сатиры должны быть характер, мировоззрение, место и деятельность народа в общественной и политической жизни. В сатирическом произведении главным действующим лицом должен стать чистый смех, вызывающий смех.

Воздействие и эстетические принципы сатирического произведения искусства имеют более полный и совершенный характер. Таким образом, произведения, написанные в сатирическом жанре, более сжаты, лаконичны, но глубина их поразительна.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova